

ISSN 2591-1201

LETNIK 7 • 2023 • ŠTEVILKA 2

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Review of Slovene Contemporary History

Izdajatelj in založnik

Študijski center za narodno spravo

Naslov uredništva

Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija

Odgovorni urednik

dr. Tomaž Ivešić (Slovenija)

Glavni urednik

dr. Renato Podbersič (Slovenija)

Tehnični urednik

dr. Matic Batič (Slovenija)

Uredniški odbor

dr. Jakub Beneš (Združeno kraljestvo), dr. Lucia Ceci (Italija), dr. Bojan Dimitrijević (Srbija), ddr. Igor Grdina (Slovenija), dr. Tamara Griesser Pečar (Avstrija), dr. Damjan Hančič (Slovenija), dr. Adam Hudek (Slovaška), dr. Marica Karakaš Obradov (Hrvaška), dr. Tomaž Kladnik (Slovenija), dr. Peter Lieb (Nemčija), dr. Jože Možina (Slovenija), dr. Oskar Mulej (Avstrija), dr. Jelka Piškurić (Slovenija), dr. Igor Salmič (Italija)

Spletni naslov

<https://www.scnr.si/dileme.html>

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been peer-reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles. No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Redakcija te številke je bila zaključena 20. 11. 2023.

Publikacija izhaja s finančno podporo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Lektoriranje in prevod povzetkov

DigitPen, TransLAB

Oblikovanje in prelom

Inštitut Karantanija

Tisk

Itagraf, d. o. o.

Naklada

100 izvodov

Cena te številke

15 €

ISSN 2591-1201

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

D i l e m e

Review of Slovene Contemporary History

LETNIK 7 • 2023 • ŠTEVILKA 2

VSEBINA

Razprave

Milena Černe

*Gentilejeva šolska reforma in slovensko šolstvo na
Primorskem 1918–1941*

9

Oskar Mulej

*Stanje in notranja razmerja v slovenskem naprednem
(liberalnem) taboru na pragu 2. svetovne vojne*

33

Damjan Hančič

»Vaške straže« na Gorenjskem v letu 1942

73

Bojan Dimitrijević

*Srpski dobrovoljački korpus u Primorskoj Sloveniji
1944–1945. godine*

115

Jelka Piškurić

Ženski zapor na Igu, 1956–1967

149

Rok Bratina

*Od »reformiranega« komunista do »spravitelja« naroda
– politična kariera in stremljenja Boruta Pahorja
(1986–2011)*

191

Poročila s konferenc

Špela Chomicki in Petra Grabrovec
Leto 1943 na Slovenskem – osemdeset let pozneje,
Pivka, 24. maj 2023
235

Recenzije

Tamara Griesser Pečar
Die Krisen der Demokratie in den 1920er und 1930er
Jahren, ur. Michaela Maier, Maria Mesner, Robert
Kriechbaumer in Johannes Schönnner. Böhlau,
Wien 2023
241

Mateja Čoh Kladnik
Martina Grahek Ravančič, U IME NARODA! Djelovanje
sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u
Hrvatskoj 1945. godine, Hrvatski institut za povijest,
Zagreb 2023
253

Marta Keršič
Mira Kosem, Pozdravljena, zemlja: Spomini, Založba
Mladika, Trst 2023
269

R e c e n z i j e

*Martina Grahek Ravančič, U IME
NARODA! Djelovanje sudova za zaštitu
nacionalne časti Hrvata i Srba u
Hrvatskoj 1945. godine, Hrvatski
institut za povijest, Zagreb 2023,
197 strani.*

Dr. Martina Grahek Ravančič je znanstvena svetnica pri *Hrvatskem institutu za povijest* v Zagrebu. Doktorirala je leta 2006 na zagrebški filozofski fakulteti z disertacijo *Rad Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača na području Zagreba u razdoblju od 1944. do 1947.* Raziskovalno se največ ukvarja s politično in pravno zgodovino Hrvaške po koncu druge svetovne vojne. Je avtorica več znanstvenih monografij ter redno sodeluje na znanstvenih in strokovnih srečanjih.

V monografiji, ki jo predstavljamo in je rezultat njenega večletnega raziskovalnega dela, avtorica obravnava delovanje sodišča za zaščito narodne časti Hrvatov in Srbov na Hrvaškem, torej pomembno in aktualno temo, ki posega na področje spoštovanja človekovih pravic in temeljnih svoboščin. Na podlagi literature primerja in analizira delovanje sodišč narodne časti na Hrvaškem s sodišči narodne časti v Sloveniji, Bosni in Hercegovini in v Srbiji ter predstavi prakso »obračuna« s sodelavci okupatorjev v nekaterih evropskih državah.

Pri tem natančno in dosledno sledi temeljnim metodološkim načelom zgodovinopisja, saj monografija temelji na arhivskem in dokumentarnem gradivu. Pregledala je veliko arhivskih fondov v hrvaških arhivih ter v arhivih v Sarajevu in Beogradu; ugotavlja, da obstajajo zelo velike razlike glede ohranjenosti arhivskega gradiva, predvsem tistega o strukturi in organizaciji sodišča ter imenovanju članov sodišč.

V nadaljevanju predstavi najpomembnejše politične dogodke in ukrepe komunistične oblasti na Hrvaškem v letu 1945, ki so vplivali tudi na delovanje sodišča narodne časti. Nadaljuje s prikazom razvoja (vojaškega) sodstva med drugo vojno ter analizira pomembnejše kazenske zakone in druge predpise, ki so bili sprejeti po koncu vojne na področju organizacije in delovanja sodišč ter vzpostavitve pravosodnega sistema kot takega. Leta 1945 so bila pomemben del tega sistema tudi sodišča narodne časti, ki jih lahko označimo kot institucijo revolucionarne oblasti. Takšen razvoj dogodkov ni bil značilen le za Hrvaško. Avtorica namreč v nadaljevanju predstavi delovanje sodišč narodne časti v nekaterih evropskih državah, na primer na Češkoslovaškem, v Franciji, Belgiji, na Nizozemskem, Norveškem in Danskem. Druga svetovna vojna je bila vojna okupacije, represije, izkoriščanja in pobijanj. Zelo sta jo zaznamovala še kolaboracija in odpor proti okupatorjem, ponekod tudi državljanska vojna in revolucija (nekdanja Jugoslavija). Proti koncu vojne so bili po vsej Evropi vse glasnejši pozivi h kaznovanju »kolaboracionistov«, torej tistih, ki so (naj bi) na kakršen koli način sodelovali z okupatorji. Ta »obračun« je bil posebej intenziven neposredno po koncu vojne. V več evropskih državah je takrat med drugim prišlo do izvensodnih umorov (domnevnih) sodelavcev okupatorjev, medtem ko so bili številni po hitrem postopku postavljeni pred posebna sodišča. Sodišča so v teh procesih prevzela revolucionarno vlogo, kar pomeni, da niso sodila samo sodelavcem okupatorjev,

»izdajalcem« in »vojnim zločincem«, ampak so postala orodje oblasti za »čiščenje« družbe. Takšna sodišča so bila tudi sodišča narodne časti, ki so bila del obsežnega procesa »čiščenja« oziroma »obračuna« s sodelavci okupatorjev, ki je po koncu druge svetovne vojne zajel Evropo.

Jedro monografije predstavljajo poglavja o pomenu propagande pri ustanavljanju sodišč narodne časti ter njeni vlogi in moči pri objavljanju in komentiranju odločitev sodišč, o vzpostavitvi, organizaciji in imenovanju članov sodišč narodne časti, o sodiščih narodne časti v izobraževalnih, kulturnih in drugih javnih ustanovah, o problematiki procesov zaradi gospodarskega sodelovanja z okupatorji in izvrševanju kazni prisilnega dela. Avtorica na konkretnih primerih analizira potek posameznih procesov in številčne podatke o obsojenih po posameznih pokrajinah ter opiše ukinitve sodišč narodne časti na Hrvaškem in razglasitev amnestije.

Sodišče narodne časti na Hrvaškem je bilo ustanovljeno z *Odlokom o zaščiti narodne časti Hrvatov in Srbov na Hrvaškem (Odluka o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj)*, ki ga je sprejelo predsedstvo Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Hrvaške (ZAVNOH) 24. aprila 1945. Odlok ni bil namenjen kaznovanju »vojnih zločincev« in »narodnih sovražnikov«, ki so jim sodila vojaška sodišča. Prvi procesi pred sodišči narodne časti so se začeli na začetku junija in so trajali do 8. septembra 1945. Takrat je predsedstvo Sabora federalne Hrvaške sprejelo *Zakon o spremembah Odloka o zaščiti narodne časti Hrvatov in Srbov na Hrvaškem* ter so njegove naloge prevzela okrožna sodišča. Hkrati je bil izdan ukaz o amnestiji oseb, obsojenih po odloku o zaščiti narodne časti.

Sodišče za zaščito narodne časti Hrvatov in Srbov na Hrvaškem je sodilo tistim, ki so (naj bi) na kakršen koli način, tj. politično, propagandno, kulturno, umetniško, gospodarsko in administrativno, sodelovali z okupatorji in »domačimi iz-

dajalci«. Odlok je v devetih točkah natančneje določil zločine in prestopke proti narodni časti ter zanje predpisal naslednje kazni: izgubo narodne časti začasno ali trajno, prisilno delo (lahko doživljenjsko), delno ali popolno zaplembo premoženja v korist države, denarno kazen in izgon. Sedež sodišča je bil v Zagrebu, medtem ko je bilo šestnajst petčlanskih senatov ustanovljenih na sedežih okrožij. Na Hrvaškem so, podobno kot v Srbiji, vendar ne tudi v Sloveniji, obstajala sodišča narodne časti v izobraževalnih, kulturnih in drugih javnih ustanovah. Ustanovljena so bila s posebnimi zakoni, kot na primer sodišče časti pri zagrebški univerzi.

Člane sodišča je postavljalo predsedstvo ZAVNOH-a in jih je lahko tudi zamenjalo. Vsak senat je imel tajnika – pravnika, ki ga je prav tako imenovalo predsedstvo ZAVNOH-a. Na predlog predsednika sodišča je bil imenovan sodnik preiskovalec, ki je vodil preiskavo in zbiral dokazno gradivo. Izobrazbena in socialna struktura članov senatov sta bili zelo različni, večinoma so bile to osebe brez pravne izobrazbe ali znanja. Skupno jim je bilo, da so med vojno sodelovali v narodnoosvobodilnem gibanju ter so večinoma brezpogojno sledili partijski politiki in jo podpirali.

Čeprav gradivo o delovanju sodišč narodne časti na Hrvaškem v letu 1945 ni ohranjeno v celoti in ni urejeno, je avtorica na podlagi dokumentov, ki se neposredno ali posredno nanašajo na delovanje sodišč narodne časti, in na konkretnih primerih sodnih postopkov kritično predstavila in analizirala ozadje (vzroke) ustanovitve sodišč, njihovo organizacijo in delovanje ter posledice izrečenih obsodb. Po podatkih ministrstva za pravosodje je sodišče narodne časti na Hrvaškem izreklo 1.083 sodb, in sicer kazen izgube narodne časti proti 905 osebam, popolno zaplembo premoženja 282 osebam, delno zaplembo 112 osebam, denarno kazen 25 osebam in kazen izгона 14 osebam. Največ oseb je po odloku obsodilo sodišče narodne

časti v Osijeku. Avtorica ocenjuje, da je bilo leta 1945 v le nekaj mesecih in po hitrem postopku dejansko izrečenih precej več sodb, približno 3.000, pri čemer je bilo lahko z isto sodbo obsojenih več oseb. V teh postopkih osumljeni/obtoženi niso imeli nobenih pravic, zbrano je bilo izključno obremenilno gradivo. Sodišča narodne časti so izrekla večinoma obsodilne in neutemeljene sodbe, ki so imele dolgoročne posledice: zaplembe premoženja so pripomogle k ustvarjanju državnega sektorja gospodarstva, izguba političnih in državljanskih pravic je pomenila, da so bili obsojeni izključeni iz političnega in javnega življenja. Opozarja, da so bila v postopkih pred sodišči narodne časti kršena nekatera pomembna pravna načela in pravice osumljenih (npr. pravica do obrambe, določno opredeljena kazniva dejanja, načelo *nullum crimen sine lege*), kar odlično prikaže na konkretnih primerih.

Znanstvena monografija dr. Martine Grahek Ravančič je prva zgodovinska študija, v kateri avtorica celovito in kritično prikaže ozadje ustanavljanja in delovanje sodišč narodne časti na Hrvaškem v letu 1945 ter analizira posledice, ki so jih imeli postopki pred sodišči tako za obsojene kot za družbo. Avtorici je odlično uspelo to, še vedno zelo občutljivo problematiko, prikazati objektivno. Vzročno posledična analiza ustanavljanja in delovanja sodišč narodne časti na Hrvaškem in primerjalna metoda oziroma umestitev problematike v širši regijski in evropski prostor predstavljata visoko dodano vrednost znanstvene monografije. Nova spoznanja odpirajo prostor za razpravo in soočanje različnih stališč o značilnostih komunističnega sistema v nekdanji Jugoslaviji ter vplivajo na zavest o nujnosti spoštovanja temeljnih človekovih pravic in svoboščin.

Mateja Čoh Kladnik